

Kääkä-sanankuperästä

Kääkä (gen. *kääkän*) 'oven kahva, kädensija' on niitä sanoja, jotka näyttävät tulleen painettuun kirjallisuuteemme Kalevalan, tässä tapauksessa nimenomaan Uuden Kalevalan välityksellä. Sana esiintyi kyllä jo Vanhassa Kalevalassa, mutta siellä asussa *käkäset*:

Ovet aina aukieli
Ovellista aukiaista;
Käkäset käsertelihen
Sormuskättä sulkiaista;
Kynnykset kykertelihen
Hienohelman hempujaista.
(VK 16: 81—86)

Säkeet kuuluvat häärunoon, jota on laulettu morsianta sulhasen kotiin tuotaessa. *Käkäset* on peräisin Lönnrotin Uhtualta 1834 saamasta runosta. Ensi tavun lyhyt vokaali saattaa perustua outoa sanaa kirjoitettaessa sattuneeseen erehdykseen, joka on helposti ymmärrettävissä, varsinkin jos säkeet on kirjoitettu laulettuun esityksen pohjalta.

Uudessa Kalevalassa Lönnrotilla onkin aina pitkävokaalinen asu, esim.

Menin mie toki tupahan,
Annoin kättä *kääkäselle*,
Kylmä *kääkä* kättä vasten.
(23: 772—774)

Pitkä vokaali on myös hänen Ilomantsista 1838 kirjoittamassaan Oljamissa käynti-runon toisinnossa, johon uuden Kalevalan säkeet perustuvat (ks. SKVR VII:2 1028: 14—15). Lyhytvokaalisen asun olen Lönnrotin yllä mainitun uhtualaisen toisinnon lisäksi tavannut vain Sireliuksen Impilahdelta 1847 merkitsemässä säkeessä *Käkä kylmä kättä vasten* (SKVR VII:2 4102: 19). Tässäkin lienee kysymys kirjoituskompassuksesta.

Sanakirjoihin *kääkä* tulee ensi kerran 1853, jolloin sen tapaamme Europaeuksen Ruotsalais-Suomalaisessa Sanakirjassa s.v. *Dörrhandtag* yhdessä *kampi*, *vedätti*, *riipa*, *pidike*, *kahva* -sanojen kanssa. Eurénilla (1860) on *kääkkä -kän* 'handtag på dörr', -änen 'litet handtag'. Lönnrotin sanakirjassa on sekä *kääkä*, *kääkän* että *kääkkä*, *kääkän* 'handtag på dörren, klinka'.

Sanan esiintymisestä suomen murteissa on Sanakirjasäätiön kokoelmissa tietoja seuraavista pitäjistä: Kurkijoki, Pälkjärvi, Liperi, Polvijärvi, Ilomantsi. Kurkijoelta on merkitty (Pekka Kyytinen 1933) *kéäk|kä*, -ä(n) 'ovenripa', (A. V. Koskimies) *keääkä* 'ripa, esim. silitysraudassa'. Pälkjärveltä on A. V. Könösellä *kiäk|ä*, -än 'oven kädensija, koukku, ripa, väkä': »Tuvan ovesa on ripa, mutta kammarin ovesa pietään *kiäkee*.» Suomen entiseltä valtiolliselta alueelta muistiin merkityissä runoissa *kääkä*-sana on tavattu Impilahdessa, Suistamossa, Soanlahdella ja Korpiselässä, siis alueella, joka suurimmaksi osaksi kuuluu varsinaisten itäkarjalaismurteiden piiriin. Sanalla on siis meillä varsin suppea itäinen levinneisyysalue.

Aunuksen murteissa sana tunnetaan asussa *keägü*, gen. *keägän* tai *kiägü*, gen. *kiägän* 'oven ripa'. E. V. Ahtia on Säämäjärveltä kirjannut myös merkityksen 'koje, millä kanteleen kieliä tiukennetaan tai liestetään': *keägäl azetetah, vällendetäh da kiinnetäh sruunii* (*kandelehen*). Eino Leskisen muistiinpanon mukaan tarkoittaa *keägäne* Tulemajärvellä myös rukkasessa olevaa »lenkkiä» (josta rukkanen voidaan ripustaa kuivamaan). Mainittakoon myös Impilahdesta saadussa runossa esiintyvä adjektiivi *kakskeägäne* 'kaksikorvainen, kaksikädensijainen':

»Tuos on olutta tuopilla,
Kannas *kakskeägäsel!*»
Toibo olutta tuobilla,
Kandoi *kakskeägäsel*:
Keärmes ol keskellä olutta.
(SKVR VII₂ 1000: 39—45)

Eteläkarjalan murteissa on *keägä*, gen. *keägän* tai *kiägä*, gen. *kiägän* 'oven kädensija'. Tverin karjalasta on merkitty *kiägä*, gen. *kiägän* 'ovenripa'. Pohjoiskarjalassa on *k*:n edellä *s*: *skeäkä*, gen. *skeäkän* tai *skiäkä*, gen. *skiäkän* id. Vuokkiniemestä on I. Marttinen 1901 merkinnyt esimerkkilauseen: »*tuntou, jotta vaikka koko maailmaa likuttelis kun olis sinä skiäkä*.»

Lyydiläismurteissa on Kujolan sanakirjan tietojen mukaan *kiäg*, *kiäge*, mon. *kiägäd* 'ovenripa, oven kädensija'. Vepsästä on merkitty *kägä*, *käga*, *läga*, *gäga* id. Vepsän sana näyttää tällä hetkellä käytettävissäni olevien tietojen mukaan olevan lähinnä äänisvepsäläinen. Keskivepsässä on 'oven kädensijan' nimityksenä *paŋg*, etelävepsässä *skabi* (< ven., vrt. ven. *skoba*).

Kääkä-sanan ja sen vastineiden äänneasussa on eräitä huomiota ansaitsevia piirteitä. Sana on astevaihtelukielisissä aina vaihtelun ulkopuolella, ellei oteta huomioon *kääkkä* : *kääkän* -tyyppiä. Geminaatallinen asu on kuitenkin selvästi sekundäärinen, syntynyt *kääkä* : *kääkän* -tai vutustyyppin mukautumisesta *taakka* : *taakan* -tyyppiin. Erikoinen on pohjoiskarjalan *skeäkä*, *skiäkä*, jonka osalta vielä on huomattava, että sanan alussa on *s* niissäkin murteissa, joissa alkuperäisen *s*:n tilalla on yleensä *š*. Huomattakoon, että *šk* on kyllä näissä murteissa äännesysteemin kannalta mahdollinen yhtymä.

Ensimmäinen tiedossa oleva *kääkä*-sanankäytön alkuperän selvittämissä on Heikki Ojansuun Virittäjässä 1917 (s. 115—116) esittämä. Ojansuu haluaa yhdistää sanan Tverin karjalasta merkittyy *kätkä* 'auran kädensija' -sanaan, jota hän pitää *käsi* : *käte*- sanan johdokseksi. Johto-opillisena rinnakaistapauksena hän mainitsee aunuksen sanan *vetkü*, gen. *vetkän* 'vetinen, vetkä', jonka kantana on *vesi* : *vete*-. Tästä *kätkä*-sanasta olisi Ojansuun mukaan lasten kielessä syntynyt *kääkä*, ja sanan kuuluminen lasten kieleen selittäisi sitten äänneasun ja taivutuksen erikoisuudet. Ojansuun selitys ei kuitenkaan tunnu uskottavalta. *kätkä* 'auran kädensijan' merkityksessä tunnetaan Karjalan kielen sanakirjan kokoelmissa olevien tietojen mukaan vain Tverin karjalasta. Hannes Pukin keräelmissä on Sohjanansuusta *kätkä* 'liitepala', jota kerääjä selittää seuraavasti: »Esim. jos reenjalas katkeaa, pannaan siihen *kätkä*. Palaset painetaan vastakkain ja päälle lyödään puupalanen, *kätkä*.» R. E. Nirvi on Suistamon karjalaismurteesta merkinnyt *kätkä* sanan, jonka käyttöä kuvaa esimerkki *laisku kätkä*, mutta *kätkä* sanan merkitystä ei ole tarkemmin selitetty. Mitä alkuperää näissä tapauksissa esiintyvä *kätkä* on, on toistaiseksi epäselvää. 'Auran kädensijaa' tarkoittava Tverin *kätkä* saattaisi olla jossakin yhteydessä Tveristäkin tunnetun *kätsija*-sanankäytön kanssa, joka tarkoittaa nimenomaan myös 'auran kädensijaa'.

Kääkä-sanankäytön kanssa *kätkä* ei kumminkaan liene missään yhteydessä. Y. H. Toivonen ei olekaan Suomen kielen etymologisen sanakirjan *kääkä*-artikkelissa maininnut tuota Tverin karjalan sanaa. Hän esittää vain *kääkä*-sanankäytön itämerensuomalaiset vastineet ja lisää lopuksi sulkeissa, että venäjän murteiden *tjaga*, joka merkitsee samaa kuin *kääkä*, olisi lainattu itämerensuomalaiselta taholta. Puhtaasti äänteelliseltä kannalta *tjaga* kyllä voisi selittyä *kääkä*-sanankäytöstä lainatuksi. Jalo Kalima mainitsee tutkimuksessaan Die ostseefinnischen Lehnwörter im Russischen (SUST 44) s. 34 useita esimerkkejä lainasanoista, joissa ims. sanankäytön *k*- on etuvokaalin edellä saanut vastineekseen ven. *t*:n (ja toisaalta myös ims. *t*- ven. *k*:n). Mutta vaikka siis Toivosen laina oletus äänteellisesti onkin venäjän kielen kannalta mahdollinen, puhuvat useat muut seikat laina oletusta vastaan.

Venäjän *tjaga* on ensinnäkin myös merkityksessä 'ovenripa' aivan ilmeisesti omaperäinen sana. Se on samaa kantaa kuin verbi *tjagat* 'vetää, hinata'. *Tjaga*-sanankäytön tavallisia merkityksiä ovat mm. 'veto, vetovoima, ilmanveto'. 'Kädensijan' merkitys on ilmeisesti kehittynyt tältä pohjalta: 'veto' > 'se mistä vedetään' > 'oven kädensija'; vrt. suomessa tavattavia kädensijan nimityksiä: Jusl. *vedike*, *-cken* 'ansa, handtag', Renv. *vediket*, *kkeen* al. *vedikko*, *kon* mm. 'manubrium e. c. gladii, ansa e. c. januae, qua trahi solet, G. Handgriff', *vedin vetimen* 'ansa qua trahitur, G. Handgriff'. Toisaalta itämerensuomalaisen sanankäytön äänneasussa ja taivutussuhteissa on piirteitä, jotka eivät ole helposti ymmärrettävissä, jos sanaa pidetään meikäläisellä taholla omaperäisenä.

Mitään vaikeuksia ei nähdäkseni ole vastassa, jos oletamme, että itämerensuomalainen *kääkä* onkin lainattu venäjän *tjaga*-sanankäytöstä. Merkityspuolen osalta voidaan tässä viitata karjalasta jo edellä todettuun merkitykseen 'koje, millä kanteleen kieliä

tiukennetaan tai liestetään', joka sopii hyvin yhteen ven. *tjaga*-sanana semanttisen kehityksen kanssa. Kun *kedgäne* Tulemajärvellä tarkoittaa nahkarukkasen suussa olevaa hihnalenkkiä, on syytä mainita, että muinaisvenäjässä oli *tjaga*-sanana kanssa samakantainen *tjago*, gen. *tjažese* 'higna' (Vasmer Et. Wb. III s. 166). Kuten tunnettua on vanhoina aikoina oven tehdystä reiästä pujotettua nahkahihnaa usein käytetty oven vetimänä.

Mitä *kääkä*-sanana alkukonsonanttiin tulee, on sen selittämiseksi kaksi mahdollisuutta: 1) venäjän murteissa on esiintynyt myös äänneasu **kjaga*, tai 2) venäjän *t* etuvokaalin edellä on lainattaessa substituoitu *k*:lla. Ensimmäistä mahdollisuutta pitäisin vähän todennäköisempänä. Venäjän murteissa *t*:n sijasta tavattavasta *k*:sta ks. esim. Sobolevskij, Lekcii⁴ s. 132—133; Avancesov, Očerki russkoj dialektologii s. 162. Mainittakoon, että syrjäänin venäläisissä lainasanoissa on usein etuvokaalin edellä *k* venäjän *t*:n asemesta, ks. Jalo Kalima, Die russ. Lehnwörter im Syrj. (SUST 29) s. 16, vrt. myös s. 18. Mahdollista on tietysti myös, että venäjän voimakkaasti liudentunut *t* on lainattaessa suoraan voitu substituoida *k*:lla, koska *k*:n ja *t*:n artikulaatioalueet ovat hyvin lähellä toisiaan. Vepsän *tjaga* on suoraan lainattu venäjän *t*-alkuisesta muodosta. Vepsän omaperäisissä sanoissa ei olekaan esimerkkejä siitä, että *k*:n asemesta esiintyisi *t* sanana alussa. Vepsän *gäga* variantin *g* perustunee hyperkorrektiin ääntämykseen tai sanansisäisen *g*:n aiheuttamaan assimiloitumiseen. Venäjän *ja*-vokaalin edustus *kääkä* sanassa on täysin odotuksen mukainen ja sama kuin esim. sm. *rääty*, karj. *reädü*, *riädü*, veps. *räd*, vatj. *räto*, vir. *rääd*-sanassa (< ven. *rjad* 'rivi, jono'). Vepsän muotojen loppuheittomuus selittyy siitä, että kysymyksessä on suhteellisen nuori lainasana; samanlainen edustus on esim. veps. *baba* (< ven. *baba*) 'isoäiti, eukko'-sanassa. Suomen ja karjalan muotojen astevaihteluttomuus, johtuu myöskin lähinnä lainauksen nuoruudesta.

Pohjoiskarjalan *skeäkä*, *skiäkä* -muodon *s* kaippaa vielä selitystä. Se että sanana alussa on *s* eikä *š* on helpommin ymmärrettävissä, jos kysymyksessä on nuorehko lainasana. Mitä *s*:n alkuperään tulee, voitaneen *skeäkä* selittää hyperkorrektiksi muodoksi. Tällainen muoto olisi voinut syntyä raja-alueella, jossa venäläisten lainasanojen alkuperäinen *sk* on toisaalla saanut edustajakseen *k*:n, toisaalla *sk*:n; vrt. esim. s. murt. *kaasku*, karj. *skaaska*, veps. *skask*, vatj. *kaska* (< ven. *skazka*). Tällä tavoin on Ojansuu (KAÄH s. 5) selittänyt Genetzin juuri pohjoiskarjalasta merkitsemät muodot *skula* 'jauhokuli' (~ *kula* < ven. *kul*) ja *streäni* 'hylky' (~ *dreäni* < ven. *drjaň*). Pertti Virtaranta on tämän kirjoittajalle maininnut sanana *stoaza* 'metallinen pesuvati' (< ven. *taz* > lyyd. *tuaz* id.), jonka hän on tässä asussa useita kertoja kirjannut Porajärveltä.

Lopuksi voidaan vielä todeta, että *kääkä*-sanana levinneisyysaluekin on omiaan tukemaan sitä käsitystä, että sana on venäläistä alkuperää.

On the origin of the Finnish word *kääkä*

by LAURI POSTI

Fi. *kääkä*, Gen. *kääkän*, 'door handle, door catch', is known only in some of the easternmost Finnish dialects. The word came into literary use apparently through the influence of the second edition of *Kalevala* (1849). The first dictionary to list *kääkä* is the Swedish-Finnish Dictionary of Europaeus (1853). The word has cognates in Karelian: Ol. *keägü*, Gen. *keägän*, KarS *keägä*, Gen. *keägän*, Kar. Tver *kiägä*, Gen. *kiägän*, KarN *skeäkä*, Gen. *skeäkän*. The Ladic dialects have *kiäge* or *kiäg*, in Veps (in the N dialects) the word occurs as *kägä*, *käga*, *täga*, *gäga*.

H. Ojansuu in *Virttäjä* 1917 pp. 115—116 connected *kääkä* with KarTver *käkkä*, 'plough handle'. He considered the latter word to be derived from *käsi* : *käte*-, 'hand', and assumed that *kääkä* developed from *kätkä* in the language of children.

Whatever the origin of *kätkä*, it is obvious that this word has nothing to do with *kääkä*. Y. H. Toivonen in Suomen kielen etymologinen sanakirja II s.v. *kääkä* does not even mention Ojansuu's comparison. Toivonen only lists the Finnic cognates and remarks in brackets that he considers Russ. dialect *tjaga*, 'door handle', as borrowed from Finnic *kääkä*. This assumption is acceptable from a purely phonetic point of view. But there are, in the author's opinion, other obstacles in the way of Toivonen's hypothe-

sis. First of all, Russ. *tjaga*, even in the sense of 'door handle', is clearly a genuine Russian word. It is derived from *tjagat*, 'to pull, haul'. The semantic development was apparently as follows: 'pulling' > 'that by means of which one pulls' > 'door handle'; cf., e.g., Fi. Renv. *vediket* l. *vedikko*, 'ansa e. c. januae, qua trahi solet, G. Handgriff', derived from Fi. *vetää*, 'to pull'. Secondly, there are some phonetic features in the word *kääkä* and its cognates which are difficult to account for, if we consider the word to be of Finnic origin.

All these difficulties disappear if we assume *kääkä* to be borrowed from Russ. *tjaga*. The initial *k*- could be due to a Russian dialect form **kjaga*; as to Russ. *k* instead of *t*, see, e. g., Sobolevskij *Lekcii*⁴, pp. 132—133, Avanesov *Očerki russkoj dialektologii*, p. 162. Another possibility might be a direct substitution of Finnic *k*- for Russ. *t*-. The Russian loanwords in Ziryen show several examples of *k* corresponding to Russ. *t*, see Kalima *MSFOu* 29, p. 16. The initial *sk*- in KarN *skeäkä* could be due to a hypercorrect pronunciation; there are some other examples of such a hypercorrect initial *s* in KarN. In conclusion, the author points out that the geographical area of Finnic *kääkä* gives additional support to the assumption of its Russian origin.